

NHẬN DIỆN PHONG CÁCH BIỆT THỰ PHÁP TRONG KIẾN TRÚC HÀ NỘI

Nguyễn Đức Toàn *

Tóm tắt: Suốt thời kỳ Pháp thuộc, mọi nề nếp sinh hoạt, lối sống, phong cách Á Đông của người Việt cũng bị ảnh hưởng ít nhiều bởi “chất Pháp”. Kiến trúc Việt Nam cũng không ngoại lệ. Những tòa nhà hoành tráng kiểu tân cổ điển hay nét kiến trúc theo phong cách phương Đông, kết hợp với chút Tây của Pháp tạo nên một phong cách kiến trúc mới ở Việt Nam. Những tòa nhà Pháp giữa lòng thủ đô Hà Nội là những di tích chúng ta cần trân trọng và lưu giữ.

Từ khóa: Kiến trúc Pháp, kiến trúc Đông Dương, Indochine, biệt thự Pháp ở Hà Nội.

Summary: During the French colonial period, all living habits, lifestyles and Asian styles of the Vietnamese were also influenced more or less by “French quality”. Vietnamese architecture is no exception. The monumental buildings of neoclassical style or architectural features of Eastern style combined with a bit of Western France create a new architectural style in Vietnam. French buildings in the heart of Hanoi are relics we need to cherish and keep.

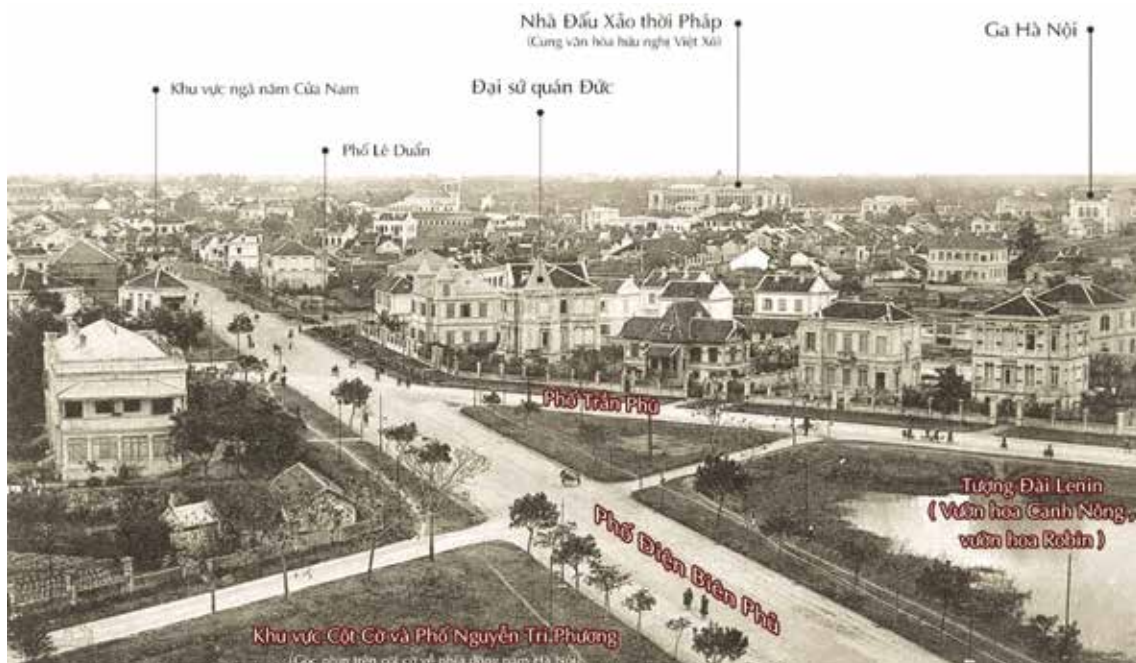
Keywords: French architecture, Indochina architecture, Indochine, French villas in Hanoi.

Nhìn lại lịch sử, có thể thấy, sau hơn 10 năm với hai lần đánh thành Hà Nội (1873, 1883) và khi đã chiếm được Hà Nội, với ý định ở lại lâu dài, nên ngay từ năm 1886 thực dân Pháp đã bắt đầu công cuộc quy hoạch và xây dựng trên quy mô lớn để Hà Nội trở thành thủ đô của Đông Dương thuộc Pháp. Từ con đường được mở đầu tiên, nối khu vực nhượng địa mà người Pháp đã chiếm trước đó vào năm 1874 ở dọc bờ sông Hồng với Hoàng Thành vừa bị thất thủ, mà ngày nay là các phố Tràng Tiền, Hàng Khay, Tràng Thi, Điện Biên Phủ, một mạng lưới đường dạng ô cờ dần được hình thành,

định hình khu phố kiểu Pháp ở phía Nam khu 36 phố phường truyền thống và cả trên khu vực Hoàng thành Thăng Long.

Hà Nội thời Pháp là thành phố được quy hoạch với tính chất và chức năng khác nhau: là thủ đô của Đông Dương (khu vực Hoàng thành Thăng Long với trung tâm Ba Đình) và thủ đô của Việt Nam (khu vực phía nam với trung tâm được xây dựng xung quanh hồ Hoàn Kiếm). Chính tính chất khác nhau này quy định các chỉ tiêu quy hoạch, hạ tầng kỹ thuật đô thị khác nhau ở mỗi khu vực. Diện tích khuôn viên, quy mô công trình kiến trúc công cộng và biệt thự

* Khoa Kiến trúc,
Trường Đại học KD&CN Hà Nội

Hình 1. Phố Điện Biên Phủ trong khoảng năm 1920-1929

(Nguồn: France Indochine)

cũng như đường, phố ở khu vực Hoàng thành Thăng Long luôn lớn hơn so với các công trình tương tự ở khu phố Pháp phía nam.

Trong giai đoạn khai thác thuộc địa lần thứ nhất (1886-1920), thực dân Pháp đã tàn phá không ít các công trình thể hiện quyền lực và văn hóa của người Việt, như Hoàng thành, chùa, đình, đền, miếu,..., để lấy đất xây dựng những công trình phục vụ nhu cầu của người Pháp, thực chất là muốn xóa đi những giá trị tinh thần truyền thống hàng ngàn năm của người Việt. Ví dụ như chùa Báo Ân xưa được xây dựng vào khoảng năm 1846 trên bờ phía đông hồ Hoàn Kiếm, với quy mô gồm 180 gian, 36 nóc nhà trên khu đất rộng gần 100 mẫu, mặt trước trông ra sông Hồng, mặt sau dựa vào hồ Hoàn Kiếm. Bốn mặt chùa có hào nước uốn quanh, trong hào trồng sen, nên thời bấy giờ người ta còn gọi là chùa Liên Trì.

Năm 1888, Pháp đã phá hủy chùa Báo Ân để xây nhà bưu điện (nay là Bưu điện thành phố Hà Nội) và Phủ Thống sứ Bắc Kỳ (nay là Nhà khách Chính phủ).

Những công trình đầu tiên, nhất là các công sở, mang phong cách kiến trúc thực dân và nhiều hơn cả là phong cách kiến trúc tân cổ điển Pháp. Thông qua kiến trúc, thực dân Pháp mong muốn áp đặt văn hóa và phô trương sức mạnh của chính quốc ở thuộc địa. Phong cách kiến trúc tân cổ điển Pháp tuân thủ nghiêm ngặt nguyên tắc tạo hình dựa trên các trục đối xứng trong tổ hợp mặt bằng và mặt đứng của công trình, cùng với việc sử dụng các thức và chi tiết trang trí theo các chuẩn mực của kiến trúc cổ điển phương Tây, như Roman, Phục hưng, Gothic và Baroque.

Đối với biệt thự, một mô hình nhà ở gia đình mới, lần đầu tiên được đưa vào xây dựng ở Hà Nội dành cho giới

Kỹ thuật – Công nghệ

thượng lưu, quan chức và nhà giàu. Công trình cao hai, ba tầng, có thể có vọng lâu và tầng hầm. Những công trình đầu tiên mang phong cách kiến trúc tân cổ điển, đặc trưng bởi tính chất hoành tráng và vẻ kỳ vĩ với tính đăng đối nghiêm ngặt trong bố cục, sự dồi dào trong trang trí. Biệt thự tân cổ điển rất phong phú về phương cách tạo hình, nghệ thuật trang trí và có thể chia thành ba loại chính theo các đặc trưng về hình khối kiến trúc và phong cách trang trí, đó là:

1) **Biệt thự tân cổ điển duy lý** đặc trưng, bởi bố cục hình khối tương đối đơn giản và mặt đứng hoàn toàn đối xứng. Khối giữa nhà luôn được tổ chức nhô ra phía trước, trong nhiều trường hợp còn được nhấn mạnh bởi một ban công duy nhất phía trên lối vào chính, nơi tập trung nhiều họa tiết trang trí nhằm tạo sự trang trọng và tính bề thế cho công trình. Hệ thống cửa sổ và cửa đi thường được tổ chức vuông vắn, hai phía cửa được trang trí bởi các thức cột cổ điển nâng một ô văng nhỏ, nhưng giàu tính trang trí phía trên. Mặc dù sử dụng các họa tiết mang tính cổ điển trong các hình thức trang trí lan can, ban công và xung quanh các cửa, song chỉ ở mức độ vừa phải, hợp lý. Phân vị ngang theo tầng nhà được nhấn mạnh bằng hệ thống phào theo phương ngang được trang trí nhẹ nhàng. Các góc nhà thường có hình thức đắp vữa giả cột, tạo sự kết thúc theo phương ngang của công trình. Mái có riềm hình băng ngang hoặc riềm kiểu con tiện. Một số nhỏ biệt thự sử dụng mái Mansard lợp ngói đá phiến màu sẫm, kết hợp với những ô cửa nhỏ hình tròn có các họa tiết trang trí xung quanh.

Hình 2. Biệt thự tân cổ điển duy lý

Hình 3. Biệt thự tân cổ điển thuần khiết

2) Biệt thự tân cổ điển thuần khiết nhấn mạnh tính cân bằng và vững chãi trong hình khối không gian, thông qua sự tuân thủ chặt chẽ quy tắc đối xứng theo phương ngang và phân vị rõ ràng theo phương đứng. Các họa tiết trang trí theo tinh thần cổ điển được trải đều trên mặt đứng, nhưng đặc biệt nhấn mạnh ở khối trung tâm với một vòm lâu được thiết kế rất trang nhã, càng làm tăng tính bề thế của ngôi nhà. Vòm lâu là bộ phận rất đặc trưng cho loại biệt thự tân cổ điển thuần khiết. Ở các biệt thự lớn, có thể coi đây là phòng trà nhỏ trên mái, còn ở những biệt thự nhỏ, nó chỉ là một bộ phận mang tính trang trí đơn thuần.

Mặc dù chỉ là một bộ phận nhỏ trong ngôi nhà, vòm lâu được trang trí rất cầu kỳ với những họa tiết căng đều trên cả phương ngang lẫn phương đứng, đặc biệt là việc xử lý mái hình cung tròn với những họa tiết hình hoa lá tạo ra một điểm nhấn thú vị và rất đặc biệt. Mái nhà có phần riềm mái được trang trí khá cầu

kỳ nhờ hệ thống senô (sê nô) nhô ra khỏi tường và cũng được trang trí khá diêm dúa nhấn mạnh sự kết thúc theo phương đứng của công trình.

3) Biệt thự tân cổ điển kiểu đế chế đặc trưng bởi hình khối kiến trúc kiểu phức hợp với nhiều khối đa diện. Về hoành tráng của biệt thự loại này còn được nhân lên, bởi sự giàu có về mặt trang trí và sự phong phú của các họa tiết. Đại diện lớn nhất của thể loại này là biệt thự Schneider, căn biệt thự được xây dựng bên mặt Hồ Tây (biệt thự ngoài phố) có thể so sánh với những biệt thự đẹp nhất vùng Torino của Italia nửa cuối thế kỷ XIX.

Tiếp theo, nhiều công trình biệt thự được xây dựng theo phong cách kiến trúc địa phương Pháp, thể hiện tâm lý vọng quê của những người Pháp đầu tiên đến định cư tại Hà Nội, với mong muốn có được ngôi nhà như ở quê hương mình. Họ xây dựng những công trình theo đúng như mẫu nhà ở bản quán.

Hình 4. Biệt thự Schneider trong khuôn viên trường THPT Chu Văn An hiện nay
(Ảnh: Nguyễn Phú Đức)

Khác với phong cách tân cổ điển, phong cách kiến trúc địa phương không sử dụng các thức và chi tiết trang trí kiến trúc cổ điển, đồng thời vận dụng cả các dạng bố cục tự do trong tạo hình kiến trúc, cùng với việc chú trọng sử dụng vật liệu, cũng như đảm bảo sự thích ứng với điều kiện tự nhiên, khí hậu địa phương. Phong cách kiến trúc địa phương ở Hà Nội khá đa dạng về tạo hình, tiêu biểu cho các vùng miền Bắc, Trung, Nam nước Pháp.

1) Biệt thự phong cách miền Bắc nước Pháp được đặc trưng bởi hệ mái đa diện có độ dốc lớn để tuyết không thể đọng trên mái, rất phù hợp với khí hậu lạnh mùa đông ở vùng này. Phần mái nhô ra khỏi tường khá rộng được đỡ bởi hệ console gỗ nhẹ nhàng. Trên mái được tô điểm thêm những tháp nhỏ, hoặc ống khói cao làm tăng phần duyên dáng của bộ mái. Thân nhà trang trí đơn giản và nhấn mạnh theo chiều đứng, với sự phân chia các thành phần chính, phụ rất rõ ràng, độ cao tầng khá lớn. Hệ thống các

Hình 5. Biệt thự phong cách miền Bắc nước Pháp tại ngã ba Lê Hồng Phong - Khúc Hạo

ban công, cửa sổ cao và hẹp, thường kết thúc bằng cuốn vòm trang trí đơn giản, phía trên đôi khi có mái nhỏ để tránh mưa nắng. Hệ thống các họa tiết trang trí giản dị, nhưng tinh tế và thường được lặp lại trên các tầng, mang tính thống nhất cao.

2) Biệt thự phong cách miền Trung nước Pháp và vùng Paris có hệ mái với độ dốc vừa phải, nhưng có bộ riềm và hệ thống console gỗ được trang trí cầu kỳ, mảng tường đỡ mái được trang trí cẩn thận bởi nhiều họa tiết và màu sắc đa dạng. Đôi khi đầu hồi mái vát chéo, làm tăng giá trị thẩm mỹ của ngôi nhà. Các console gỗ thanh mảnh, tiện khắc công phu và kết nối với nhau một cách độc đáo. Trên tường không nhiều các họa tiết trang trí, nhưng phía trên các cửa sổ và cửa ban công được trang trí rất tinh xảo bằng các loại vật liệu khác nhau, như gạch trần, gốm men hoặc phun vữa xi măng quét màu. Hệ thống cửa sổ và cửa ban công chiếm tỷ lệ lớn hơn trên mặt đứng so với các biệt thự, mang phong cách miền Bắc và thường được kết thúc bằng cuốn vòm ở tầng hai. Hệ ban công xuất hiện ở nhiều biệt thự vừa mang ý nghĩa sử dụng, vừa góp phần làm phong phú cho mặt đứng loại biệt thự này. Ở một số biệt thự còn bố trí một “phòng trà” trên mái trông như một tháp nhỏ lắp cửa kính bốn phía, là nơi tụ họp người thân khi đẹp trời, đồng thời làm cho hình khối không gian của biệt thự thêm sinh động.

Hình khối không gian kiến trúc phi đối xứng, với hệ thống cửa mở tương đối rộng và được trang trí cầu kỳ bằng màu sắc và họa tiết mang sắc thái gần gũi hơn với con người.

Hình 6. Biệt thự phong cách miền Trung nước Pháp tại đường Điện Biên Phủ

3) Biệt thự phong cách miền Nam nước Pháp, nơi có khí hậu ôn hòa nhất nước Pháp, có bộ mái ngói với độ dốc khá nhỏ và những ống khói thấp. Hình khối kiến trúc các biệt thự loại này khá phong phú. Những hàng hiên rộng mở, kết hợp với các trụ gạch đỡ giàn hoa bê tông cũng là nét duyên dáng riêng của biệt thự loại này. Hệ thống các họa tiết trang trí được thống nhất từ cửa vào chính qua các hàng cột. Nhiều công trình có giàn hoa trên hàng hiên, phía trên các cửa tầng hai, tới điểm trang trí dưới mái tạo ra sự sang trọng và tao nhã cho ngôi nhà.

Ở giai đoạn khai thác thuộc địa lần thứ hai ở Đông Dương (1920-1945), thực dân Pháp tiến hành khai thác sâu và rộng hơn, nhằm khắc phục những thiệt hại nặng nề do chiến tranh thế giới lần thứ I gây ra ở Pháp. Nhà sử học Pháp Philippe Papin đã từng kể lại: “Việt Nam trong những năm cuối thế kỷ XIX và đầu thế kỷ XX là một ‘đại công trường’.

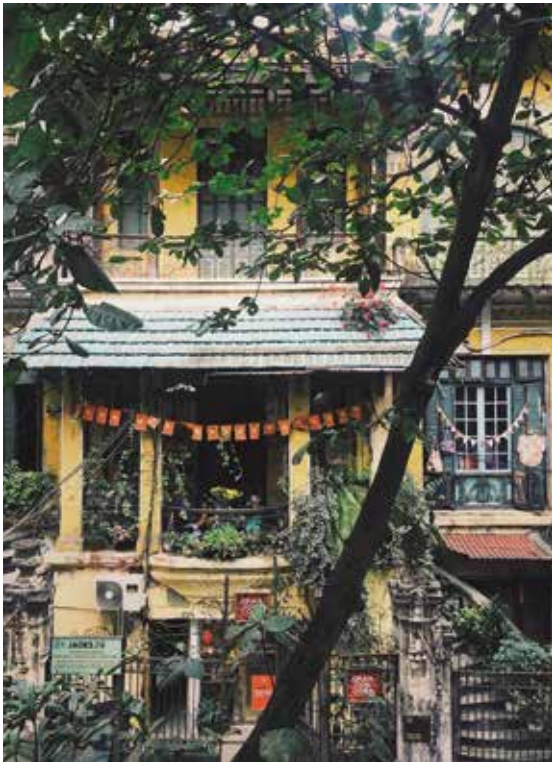
Những công trình đồ sộ đậm nét phương Tây phục vụ bộ máy hành chính dần dần ra đời; nhiều ngôi nhà, biệt thự được xây theo kiến trúc phương Tây, nhưng thích nghi với điều kiện khí hậu và truyền thống địa phương”.

Ở giai đoạn này, phong cách kiến trúc cổ điển Pháp mất dần vị trí độc tôn. Một

Hình 7. Biệt thự phong cách miền Nam nước Pháp
(Ảnh chụp khoảng 1920 -1929)

mặt là sự xâm nhập của trào lưu kiến trúc hiện đại Pháp vào Việt Nam, mặt khác là sự xuất hiện của những xu hướng tìm tòi, kết hợp khai thác kiến trúc truyền thống Việt Nam. Sự hình thành một phong cách mới, kết hợp thành tựu công nghệ và văn hoá Pháp với truyền thống văn hoá và kiến trúc bản địa là xu hướng tất yếu. Bản thân giới trí thức Pháp ở thuộc địa cũng thấy được sự áp đặt những giá trị văn hoá từ chính quốc vào một đất nước cũng vốn có truyền thống văn hoá lâu đời là không thể chấp nhận được. Hơn nữa, sau một thời gian khai thác các công trình mang phong cách thuần túy châu Âu, cho thấy có nhiều bất cập, nhất là không phù hợp với khí hậu nóng ẩm, mưa nhiều, gió mạnh,..., cũng như tập quán sinh hoạt, truyền thống thẩm mỹ và cảnh quan Việt Nam. Do đó, kiến trúc theo phong cách châu Âu khi mang

Hình 9. Biệt thự phong cách kiến trúc Đông dương

qua các nước thuộc địa, phải có những thay đổi nhất định để phù hợp với điều kiện của tự nhiên. Đây là tiền đề cho kiến trúc Đông Dương, một trào lưu do kiến trúc sư người Pháp Ernest Hébrard khởi xướng, bắt đầu vào khoảng năm 1920.

Ernest Hébrard (1875-1933) là kiến trúc sư, nhà khảo cổ học, nhà quy hoạch người Pháp. Ông là Giám đốc Sở Quy hoạch kiến trúc Đông Dương thuộc Pháp. Trước đó, ông là giáo sư trường Mỹ thuật Đông Dương, một viên chức cao cấp được chính phủ Pháp đưa sang phụ trách công việc quy hoạch và kiến trúc của ba nước Đông Dương. Ông đã làm việc nhiều năm ở Đông Dương, say mê văn hoá truyền thống bản địa, tác giả của các phương án quy hoạch Hà Nội và Đà Lạt. Các công trình của ông thiết kế đã để lại di sản lớn cho Việt Nam, như Đại học Đông Dương (nay là Đại học Quốc gia Hà Nội) trên phố Lý Thường Kiệt, Trụ sở Bộ Ngoại giao, Bảo tàng Lịch sử Việt Nam.

Hébrard tạo ra được một phong cách hòa quyện rất tinh tế, nhuần nhị giữa phong cách kiến trúc châu Âu thời điểm đó (phong cách Art deco) với kiến trúc truyền thống Việt Nam (có các lớp lang phù hợp khí hậu nóng, ẩm, mưa nhiều). Thông thường, nếu công trình cố gắng đạt được các yếu tố công năng, sẽ khó bảo đảm tính thẩm mỹ. Nhưng với kiến trúc Đông Dương, gần như không có cảm giác khiên cưỡng nào khi ráp hai ngôn ngữ, hai hình thức, hai trường phái kiến trúc Phương Đông và Phương Tây để cho ra cấu trúc mới. Từ tỷ lệ, màu sắc, chi tiết hoa văn, họa tiết cách điệu đều thấy rất rõ giá trị tích hợp của cả hai trường phái... Phong cách này nhanh chóng định hình

và được lan rộng và được gọi là phong cách kiến trúc Đông Dương (Indochine) với các đặc điểm chính, gồm:

- Công trình có quy hoạch tổng thể, cấu trúc mặt bằng, công năng, hình khối hoàn toàn theo kiểu châu Âu hiện đại; việc tổ chức không gian chức năng được tác giả kiến tạo theo sát công năng sử dụng công trình theo quan niệm của người Pháp lúc bấy giờ;

- Sử dụng các giải pháp kết cấu tiên tiến thoả mãn các yêu cầu tổ chức không gian lớn, nhiều tầng. Hệ khung được làm bằng bê tông cốt thép, khả năng chịu lực cao. Phần khung làm từ thép tiền chế, sành sứ đa màu. Ngói làm từ đá xám chẻ (hay còn gọi là ngói ardoise) với gạch có họa tiết caro. Một số chi tiết hiện đại thời bấy giờ cũng được ứng dụng vào phong cách kiến trúc Đông Dương, như cột thu lôi, bóng đèn điện, cổng sắt uốn,...

- Các giải pháp thích ứng với khí hậu nóng ẩm, nhiệt đới được lưu tâm giải quyết, như:

- + Hành lang bao quanh, mái và ô văng vươn rộng, các lỗ thoáng sàn và trần, hệ thống cửa lấy sáng, thông gió tự nhiên. Phần tường gần trần nhà được lắp các lam gió giúp thông thoáng và tận dụng nhiều ánh sáng. Hầu hết các công trình đều có khuôn viên rộng ở trong để tăng thêm ánh sáng và thoáng đãng;

- + Mái bằng hay mái ngói được sử dụng cho hầu hết công trình. Mái ngói đảm bảo nhô ra để che nắng mưa hiệu quả. Các senô thu nước nằm dọc phần mái. Một số công trình ứng dụng phần mái vút cong ở góc, góc mái chồng diêm theo kiểu truyền thống. Họa tiết hoa văn được trang trí ở đỉnh mái và góc cong của mái;

- + Cửa sổ được bố trí khá dày đặc, cao để tăng sự thông thoáng. Phổ biến

Hình 10. Mái ngói cong ở biệt thự số 4 Lý Nam Đế

(Ảnh: Nguyễn Trần Đức Anh)

nhất là cửa chớp giúp thông gió ngay cả khi đóng kín cửa. Ngoài hành lang cũng được thiết kế cửa sổ giúp ánh sáng vào nhà nhiều nhất có thể;

+ Cây xanh được tận dụng tối đa.

- Hình thức kiến trúc bên ngoài và các chi tiết trang trí nội ngoại thất mang dáng dấp, đường nét Á đông gần gũi với kiến trúc truyền thống bản địa.

Tư tưởng kiến trúc của Hebrard đã có ảnh hưởng lớn đến sáng tác của nhiều kiến trúc sư (KTS) Pháp làm việc ở Đông Dương những năm 1930-1945 của thế kỷ XX, như Bảo tàng Louis Finot (KTS Ernest Hebra – nay là Bảo tàng Lịch sử Việt Nam tại Hà Nội), Nhà thờ Cửa Bắc (KTS. Ernest Hebra), Câu lạc bộ Thủy quân (KTS. Arthur Kruze – nay là trụ sở Tổng cục Thể dục - Thể thao),... và hàng loạt các biệt thự trên các tuyến phố.

Trên thực tế, kiến trúc Pháp ở Hà

Nội, các phong cách khác nhau được hình thành theo thời gian còn đến hôm nay như một bộ sưu tập trọn vẹn. Từ kiến trúc thực dân đơn sơ thời kỳ đầu xâm chiếm Việt Nam đến kiến trúc cổ điển, kiến trúc địa phương Pháp thể hiện nỗi nhớ quê hương của người Pháp xa nhà, rồi kiến trúc Đông Dương một thời rực rỡ, đến kiến trúc Art Deco, kiến trúc tiền hiện đại những năm cuối thời kỳ thực dân, giữa thế kỷ XX, có thể khẳng định tư tưởng sáng tạo kiến trúc trên cơ sở kết hợp văn hóa Đông - Tây với phong cách kiến trúc Đông Dương là thành tựu cao nhất của kiến trúc Pháp ở Đông Dương.

Hiện nay, các công trình này đã xuống cấp nghiêm trọng qua thời gian. Nhiều công trình đang bị xâm phạm hoặc sử dụng sai mục đích, dẫn tới nguy cơ xóa sổ. Do vậy, cần có sự bảo tồn khẩn cấp của các cơ quan quản lý nhà nước./.

Tài liệu tham khảo:

1. Tạp chí Kiến trúc. Số tháng 5 năm 2020
2. <https://ashui.com/mag/chuyenmuc/kien-truc/1031-biet-thu-phong-cach-dia-phuong-ph-apo-ha-noi.html>

Ngày nhận bài: **20/05/2021**

Ngày phản biện: **22/08/2021**

Ngày duyệt đăng: **01/12/2021**